

bül eden kutsal bir bölge vardı ki burada da ağaç kesmek ve avlanmak yasaktı.

Lât'ın Tâif'teki önemi, sunağının bulunduğu bu şehrin ekonomik ve turistik cazibesinden kaynaklanıyordu. Kureyşliler ile Sakifliler arasındaki rekabet ve düşmanlık sebebiyle Tâif'teki beyaz taş Mekke'deki siyah taşın (Hacerülesved) karşılığı kabul edilmiş ve Tâif bir tür hac mekânı olmuştur. Kabileler arası görüşmeler sonucunda Kureyşliler, Tâifliler'e karşı olmalarına rağmen Lât kültürünü benimsemişlerdir. Uzzâteyn (iki Uzzâ) diye adlandırılan Lât ve Menât eskiliklerine rağmen en önemlileri olan Uzzâ'nın kızları olarak kabul edilmiştir.

Lât'ın sunağı Hz. Peygamber'in emriyle yıkılmış, bu sırada başlarına bir felâket gelmesinden kaygılanan Sakifliler yıkım işini korku içinde izlemişler, kadınlar örtülerini yırtarak dövünmüşlerdir. Mugire b. Şu'be'nin görevlendirildiği yıkım işi tamamlanınca Resûl-i Ekrem'in emriyle oradaki altın ve değerli taşlardan oluşan hazine Ebû Süfyân'a verilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de Lât ismi Uzzâ ve Menât ile birlikte anılmaktadır (en-Necm 53/19-20; ayrıca bk. GARÂNİK). Hadislerde müşrik Araplar'ın Lât, Menât ve Uzzâ'ya yemin ettikleri, yanlışlıkla Lât ve Uzzâ'ya yemin eden kişinin hemen kelime-i tevhidî söylemesi gerektiği belirtilmekte, Lât ve Uzzâ'ya tapınıncaya kadar kıyametin kopmayacağı bildirilmektedir (*Müsned*, I, 183, 186-187, 265, 303, 368, 370; Buhârî, "Edeb", 74; "İstîzân", 52, "Eymân ve'n-nüzûr", 5, 7; Müslim, "Şifâtü'l-münâfikîn", 38).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Lât" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "Lit" md.; Mustafavî, *el-Taḥkîk*, X, 249-251; *Müsned*, I, 183, 186-187, 265, 303, 368, 370; Buhârî, "Edeb", 74, "İstîzân", 52, "Eymân ve'n-nüzûr", 5, 7; Müslim, "Şifâtü'l-münâfikîn", 38; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Eşnâm* (nşr. ve trc. R. Klinke-Rosenberg), Leipzig 1941, s. 14; Ezrakî, *Aḥbârü Mekke* (Melhas), I, 125-127; Zemahşerî, *Keşşâf*, Riyad 1998, V, 641-642; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, XXVIII, 295-297; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IX, 264-265; G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*, Paris 1895, I, 691; D. Sourdel, *Les cultes du Haurân à l'époque romaine*, Paris 1952, s. 73; R. Dussaud, *el-'Arab fi Süriye ḳable'l-İslâm* (trc. Abdülhamîd ed-Devâhilî), Kahire 1959, s. 111-126; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 227-235; Toufik Fahd, *Le panthéon de l'Arabie centrale à la veille de l'hégire*, Paris 1968, s. 112; a.mlf., *l'Arabie préislamique et son environnement historique et culturel*, Leyde 1989, s. 404; a.mlf., "al-Lât", *El'* (Fr.), V, 697-698; F. V. Winnett, "The Daughters of Allah", *MW*, XXX (1940), s. 113-130.

TEVFIK FEHD

LATÎF

(اللطيف)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

Sözlükte "nazik ve merhametli davranmak, iyi muamele etmek" anlamındaki *lutf* kökünden sıfat olan *latîf* kelimesi "nazik ve yumuşak davranan, yumuşaklıkla muamele eden" demektir. Aynı kelime *letâfet* kökünden türemiş kabul edilerek "ince ve şeffaf, küçük ve hacimsiz olan" mânasında da kullanılır. *Latîf* Allah'ın isimlerinden biri olarak "fiillerini rıfk ile gerçekleştiren, kullarına iyilik ve merhamet eden, yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmeyen yollarla karşılayan, zâtı duyularla algılanamayan, en gizli ve ince hususları dahi bilen" anlamlarına gelir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "İtf" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "İtf" md.).

Latîf ismi Kur'an-ı Kerim'in yedi yerinde geçmektedir. Her ne kadar bazı âlimler *latîfte* "lutuf ve ihsanda bulunma" mânasının ağır bastığını söylüyorsa da (İbn Fûrek, s. 53; Fahreddin er-Râzî, s. 253-254) Kur'an'daki bütün kullanılışlarında "hiç kimse tarafından bilinip sezilemeyen en ince noktalar vâkıf olma" anlamının hâkim olduğu görülmektedir. Özellikle Allah'ın, insanların bütün gizli konuşmaları ile zihin ve gönüllerinde barındırdıkları düşünce ve duygulara vâkıf olduğunu ve yaratıcı vasfı taşıyan bir varlığın bilmesinin söz konusu edilemeyeceğini ifade eden âyetlerde (el-Mülk 67/13-14), Hz. Lokman'ın, oğluna öğüt verirken her davranışının -hardal tanesi kadar bile olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerin derinliklerinde de bulunsa- Allah tarafından bilinip ortaya çıkarılacağı yolunda uyarıda bulunduğunu beyan eden âyette (Lokmân 31/16), ayrıca Hz. Peygamber'in eşlerine hitap eden âyette (el-Ahzâb 33/34) geçen *latîf* isminin bilmeye yönelik muhtevası açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Hz. Yûsuf'un mazhar kılındığı ilâhî nimetlerden söz eden (Yûsuf 12/100), Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği yağmurla yer yüzünü yeşertmesi ve kullarına dilediği nimetleri vermesinden bahseden (el-Hac 22/63; eş-Şûrâ 42/19) âyetlerde geçen *latîf* isminde "ikram ve ihsan" mânasının ağırlık kazandığını söylemek mümkündür. En'âm sûresinde hiçbir gözün Allah'ı idrak edemeyeceği, fakat O'nun yaratılmışların bütün idrak vasıtalarını ihata ettiğini ifade eden âyette ise (6/103)

hem zât-ı ilâhiyyenin belli şartlar çerçevesinde fonksiyoner olabilen insana ait göz idrakinden münezzehe olduğu hem de kendisinin her şeyi görüp bildiği mânası hâkimdir. *Latîf*, yer aldığı yedi âyetin beşinde habîr ismiyle birlikte ve ondan önce yer almıştır. Böylece iki isim ilâhî ilmin enginliğini ve derinliğini ifade etmede birbirini desteklemiş, ayrıca Allah'ın lutuf ve ihsanının yerli yerinde oluşunu vurgulamıştır. *Latîf*, hem Tirmizî ("Da'âvât", 82) hem de İbn Mâce'nin ("Du'â", 10) esmâ-i hüsnâ listesinde yer almış, ayrıca habîr ismiyle birlikte başka hadis rivayetlerinde de geçmiştir (Müslim, "Cenâ'iz", 103; Nesâî, "Cenâ'iz", 103).

Esmâ-i hüsnâ üzerinde duran âlimler, yukarıda kelimenin Kur'an'daki kullanımına dayalı olarak verilen mânalara temas ettikten başka *lutf* kökünün içerdiği "küçük ve çelimsiz olma" anlamının Allah'a nisbet edilemeyeceğini vurgulamıştır. Cenâb-ı Hakk'ın insanlara olan lutuflarının hem maddî hem mânevî, hem dünya hayatına hem âhirete yönelik olduğu şüphesizdir. Ancak âhiretle ilgili lutufların müminlere has olacağı unutulmamalıdır. İlahî lutufların çeşitleri hakkında Kuşeyrî'nin başlattığı bir anlatım tarzı Gazzâlî'de genişleyerek devam etmiş, Fahreddin er-Râzî de Gazzâlî'den alıntılar yapmıştır (*Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 253-255). Gazzâlî, fiilde şefkat ve nezaketle idrakte nüfuz ve incelik bir araya gelince *lutfun* mânasının tamamlanacağını söyler ve bunun sadece Allah'ta bulunduğunu belirtir (*el-Maḳşadü'l-esnâ*, s. 110-111). Yine Gazzâlî, *latîf* isminden ilham alarak kulum edinebileceği niteliğin şundan ibaret olduğunu kaydeder: Allah'ın kullarına müşfik davranmak; Allah'a ve âhiret mutluluğuna davet ederken şiddet ve taassuba kapılmadan, tartışmaya girmeden nezaket ve yumuşaklıkla hareket etmek. Bu çağrı konusunda takip edilecek en güzel yöntem çağrı sahibinin kabul görmüş güzel davranışlar sergilemesidir. Bu yöntem tırtırlı sözlerden çok daha etkili ve başarılıdır (a.g.e., s. 111).

Latîf "en gizli ve ince hususları bilen" mânasıyla *alîm* ve *habîr* isimleri, "kullarına iyilik ve merhamet eden" mânasıyla *ber*, *rahmân*, *raûf* ve *kerîm* isimleri, "zâtı duyularla algılanamayan" anlamıyla da *bâtın* ismiyle muhteva yakınlığı içinde bulunur. *Latîf* ismi bu mânaların birincisine göre sübûtî, ikincisine göre fiilî, üçüncüsüne göre de tenzihî isim ve sıfatlar grubuna girer.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "İtf" md.; *Li-sânü'l-Arab*, "İtf" md.; Müslim, "Cenâ'iz", 103; İbn Mâce, "Du'â", 10; Tirmizî, "Da'avât", 82; Nesâî, "Cenâ'iz", 103; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur-ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 225^b, 362^b, 674^a; Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimaşk 1404/1984, s. 62; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 200, 202; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 53; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 497, vr. 162^b-165^a; Kuşeyrî, *et-Tahbîr fi't-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 53-54; Gazzâlî, *el-Makşadü'l-esnâ* (Fazluh), s. 110-111, 174; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-aşkâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 58^{a-b}; Fahrreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât* (nşr. Tâhâ Abdürrâûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 253-255.

BEKİR TOPALOĞLU

LATİFE

(لطيفة)

Sözlükte "insanları güldüren, neşelendiren hoş ve güzel söz, özellikle şaka, espri" anlamına gelen **latife** (çoğulu *letâif*) kavram olarak sözle ifade edilmesi güç ince mâna, kalbe doğan duygu; güldürecek tuhaf söz ve hikâyeyi ifade eder. Latife ve daha sonraki adlandırılışıyla *fıkra* anlatım bakımından hikâye, güldürme yönünden de gülmece karakteri taşıdığı için bu iki tür arasında görülmüştür (Levend, I, 156). Kâşgarlı Mahmud'un *küg* ve *külüt* kelimeleriyle karşıladığı, "halk arasında ortaya çıkıp insanları güldüren şey, halk arasında gülünç olan nesne" diye açıkladığı tür için Kırım, Kazan, Türkmenistan, Özbekistan ve Uygurlar'da latife kelimesi yaygındır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi'nde, zarafat, Başkırt Türkçesi'nde *şayartıv*, Kazakça'da *kaljın*, Kırgızca'da *tamaşa*, azil, Özbekçe'de *hâzil*, Tatarca'da *şayartıv*, Türkmençe'de *değişme*, oyun etme ve Uygur Türkçesi'nde *hâzil*, *çakçak* kelimeleri latife karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Türk edebiyatında ilk yazılı örneklerine *Dîvânü lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve Dede Korkut hikâyeleri gibi İslâmî edebiyatın ilk dönem eserlerinde rastlanan latifenin Osmanlı devri edebiyatı içinde edebî bir terim halini alarak kullanılması XVI. yüzyıldan sonradır. Bu dönemden itibaren latifelerin toplanıp yazıldığı mecmualara "letâif, letâifnâme" adı verilmiştir. Latifeler müstakil bir eser içinde bir araya getirildiği gibi çeşitli konulardaki eserlerde de yer almıştır. XIII. yüzyıldan XIX.

yüzyıla kadar başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî olmak üzere birçok şair ve düşünür tasavvuf, hikmet ve felsefeye dair eserlerinde nesilden nesile itikali eden latifelere yer vererek ifadelerini zenginleştirmiştir. İdris-i Bitlisî, edebî üslûpla kaleme aldığı *Heşt Bihişt* adlı eserini şiirler yanında önemli miktarda latifeyle de süslemiştir.

Latifeler söylendikleri dönemin dil ve üslûp özellikleriyle halk deyim ve söyleyiş unsurlarını içermeleri yanında cemiyet hayatına ve tarihî, edebî simalara ışık tutmalarıyla da önem taşır. Bunların içinde zaman zaman maksadı aşan anlatımlara ve müstehcen olanlara da rastlanmaktadır. Lâmiî Çelebi, derlediği latifeleri oğlu Abdullah Çelebi'ye verirken onu insana bir şey kazandırmayan ve boş şakalardan ibaret olan bu sözlere karşı uyarır. Latifelerin bir söz oyunu olma özelliğine de işaret eden Lâmiî, bunları değerli kılan şeyin içlerinde taşıdıkları hikmetler olduğunu belirtir.

Latifeleri toplayan başlıca çalışmalar arasında Hatiboğlu'nun (XIV-XV. yüzyıl) *Letâifnâme* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3326; Birgöl Özel yüksek lisans çalışması olarak bu eseri latin harflerine çevirmiştir, bk. bibl.), Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) derlemeye başlayıp oğlu Abdullah Çelebi tarafından tamamlanarak tertip edilen *Letâifnâme* (*Mecma-i Letâif*, İÜ Ktp., TY, nr. 762, 3814, 7622; Latin harfleriyle sadeleştirilmiş yayımı, *Latifeler*, haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul 1978), Zâti'nin (ö. 953/1546) *Letâif*, Hüsam Sahrâviyyü'l-Cülüğî'nin (XVI. yüzyıl) Kanûnî Sultan Süleyman adına hazırladığı *Harnâme*, Bursalı Cinânî'nin (ö. 1004/1595) III. Murad'ın emriyle hazırladığı *Bedâiyü'l-âsâr*, yazarı bilinmeyen *Râznâme* (İÜ Ktp., TY, nr. 493), Fehîm-i Kadîm'in (ö. 1057/1647) içinde seksenden fazla latifenin bulunduğu *Tercüme-i Letâif-i Kümmelîn*, Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede'nin (ö. 1113/1702) Ubeyd-i Zâkânî'nin *Risâle-i Dilgüşâ* adlı eserinden çevirdiği *Letâifnâme* (İÜ Ktp., TY, nr. 2578) ve Tokatlı Ebûbekir Kânî'nin (ö. 1206/1792) *Letâif* (İÜ Ktp., TY, nr. 3027, 5604) adlı eserleri sayılabilir.

Latife kelimesi, bu türün yeni bir hareket kazandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *fıkra*, *nükte*, *nekre* vb. kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde daha çok sözlü geleneğin malı olan bu türe ait örneklerin derlenip yayımlandığı ki-

taplarda "letâif" adının yanı sıra özellikle "fıkarât" (*fıkralar*) kelimesi de yer almaya başlamıştır. Bu dönemde hazırlanan derlemeler arasında Fâik Reşad'ın *Gencîne-i Letâif* (İstanbul 1299), *Mecmûa-i Letâif* (İstanbul 1315) ve *Külliyât-ı Letâif* (I-II, İstanbul 1328); Ahmed Fehmî'nin *Letâif-i Fıkarât* (İstanbul 1304); Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *Mükemmel Hazîne-i Letâif* (İstanbul 1315); Mehmed Tevfik'in [Çaylak] *Nevâdirü'z-zarâif* (İstanbul 1299), *Letâif-i Nasreddin* (İstanbul 1299), *Bu Âdem* (İstanbul 1299-1301) ve *Hazîne-i Letâif* (İstanbul 1302-1303) adlı eserleri ilk sırada gelen çalışmalardır.

XX. yüzyılın ilk çeyreği içinde önemli gelişmeler gösteren edebiyat tarihi çalışmalarıyla halk edebiyatının bir ürünü olarak ele alınan bu tür için bir süre latife ve *fıkra* kelimeleri birlikte kullanılmış, daha sonra yaygın olarak *fıkra* türün adını karşılamıştır. Günümüzde *fıkra* halk edebiyatında bir terim olarak halkın meydana getirdiği realist, güldürücü küçük hikâyeler için kullanılmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle Cumhuriyet döneminde halk arasında yaygın olarak anlatılan *fıkralar* üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Durmuş Yıldırım'ın Bektaşî tipine bağlı *fıkralar* üzerinde yaptığı doktora çalışması yanında (bk. bibl.) *Hikâyet-i Hoca Nasreddin* adıyla çeşitli kütüphanelerde yer alan birçok yazma kitap, ayrıca *Letâif-i Hâce Nasreddin Efendi*, *Meşhur ve Muteârif Hâce Nasreddin Letâifi ve Kenarında Mahfirûze Sultan ile Râz-ı Nihân Hikâyeleri* adıyla birçok defa basılmış eserler mevcuttur (Bozyiğit, s. 16-21). Bektaşî ve Nasreddin Hoca *fıkralarına* göre halk arasında daha az yaygın olan *fıkraları* içeren bazı kitaplar da şunlardır: Hasan Hüseyin Derin, *Bekri Mustafa Fıkraları* (İstanbul 1965); İncili Çavuş ve *Bekri Mustafa Fıkraları* (İstanbul 1965); Erdoğan Tokmakçioğlu, *Bütün Fıkralarıyla Bekri Mustafa* (İstanbul 1983), *Bütün Fıkralarıyla İncili Çavuş* (İstanbul 1983); Selami Münir Yurdatap *Bekri Mustafa'nın Latifeleri* (İstanbul 1970). Bu arada doktor, öğrenci, öğretmen, muhasip gibi meslek mensupları veya topluluklar hakkında anlatılan *fıkralardan* oluşmuş kitapların yanı sıra çeşitli yörelere ve meşhur şahsiyetlere ait *fıkraları* içeren kitaplar da vardır (Bayrak, s. 317-322).

Daha çok sözlü geleneğin ürünü olan *fıkralar* başlangıçtaki ferdi karakterleri-